

FİRUDİN ZEYNALOV
*Bakı Dövlət Universiteti Avropa və
 Amerika ölkələrinin Yeni və
 Müasir tarixi kafedrasının dissertantı*

ÜMUMAVROPA TƏHLÜKƏSİZLİK MODELİ VƏ ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ

Açar sözləri: Ümumavropa təhlükəsizlik modeli, münaqişə, Azərbaycan, Ermənistan, Dağlıq Qarabağ.

Ключевые слова: Общеввропейская модель безопасности, конфликт, Азербайджан, Армения, Нагорный Карабах

Key words: All-European Security model; conflict, Azerbaijan, Armenia, Nagorno Karabakh.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi 70-ci illərin əvvəllərində Qərb ilə Şərq arasında çoxtərəfli danışıqların aparılması üçün, forum kimi yaradılmışdır. ATƏM-in yekun Helsinki Aktını Avropanın 33 dövləti, ABŞ və Kanada imzalamışdılar. Müşavirənin birinci mərhələsi 1973-cü ilin 3-7 iyulunda, iştirak edən dövlətlərin xarici işlər nazirləri səviyyəsində keçirilmişdir. 1973-cü ilin sentyabrından 1975-ci ilin iyununa kimi Cenevrədə siyasi sənədlərin hazırlanması həyata keçirilmiş, avqustun 1-də isə, ikigünlük müzakirələrdən sonra, Avropada bərabərhüquqlu əməkdaşlıq və sülh şəraitində fəaliyyətin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirən yekun aktı imzalanmışdır (1, 9).

1994-cü ildə Budapeştdəki sammitdə təşkilatın statusu genişləndirilir və bu da öz əksini onun adında tapır - Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı. İştirakçıların sayı artaraq, 54-ə çatdı, bu da keçmiş SSRİ və Yuqoslaviya hesabına baş verdi. Bundan başqa, təşkilatın quruluşunda da müəyyən dəyişikliklər edildi. ATƏT - in tarixində ilk dəfə, regional ziddiyyətlərin nizamlanmasına yardım etmək üçün, beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin yaradılması haqqında qərar qəbul edildi (2, 1).

Yarandığı gündən ATƏT, yüksək səviyyədə daimi keçirilmiş görüşlərində (Belqrad - 1977-ci il, Madrid - 1980-ci il, Vyana - 1986-cı il, Paris - 1990-cı il, Helsinki - 1992-ci il, Budapeşt - 1994-cü il, Lissabon - 1996-cı il) dövlətlərarası və regional münasibətlərin nizamlanması və Avropada sülhün qorunmasına dair bir sıra vacib qərarlar qəbul etmişdi.

ATƏT - in ən mühüm nailiyyətlərindən biri, 1990-cı ildə imzalanmış, Atlantik okeanından Urala kimi quru qoşunların sayını məhdudlaşdıran - Avropada adi silahlı qüvvələr haqqındakı müqavilədir.

Həmin ilin 19-21 noyabrında, "Paris xartiyası"nın imzalanması, "Helsinki aktından" sonra, ATƏT-in tarixində ən vacib mərhələ hesab olunur. Paris bəyənnaməsi - stabillik haqqında Paktın yaradılması istiqamətində başlıca addım olub, Avropada "soyuq müharibə"nin başa çatmasına bir işarə idi (1, 9).

1990-cı ildə, ATƏT həmçinin məsləhətçi bir forumdan konkret struktura malik təşkilata çevrilir. Paris xartiyasına əsasən, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üzrə Mərkəz, azad seçkilər üzrə Büro (hal-hazırda demokratik institutlar və insan hüquqları üzrə Büro) və ATƏT-in Katibliyi yaradılır. Bunlarla yanaşı, ATƏT-in üç siyasi orqanı da təsis edilir: nazirlər Şurasının fəaliyyətinə yardım edən yüksək vəzifəli şəxslərin Komitəsi (hal-hazırda rəhbərlik edən Şura); təşkilata üzv olan dövlətlərin xarici işlər nazirlərindən ibarət olan Nazirlər Şurası; mütəmadi

olaraq öz görüşlərini keçirən siyasi liderlərin Sammiti; 1992-ci ildə milli azlıqların işi üzrə Ali komissar vəzifəsi və digər regional təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək, sülhün qorunması istiqamətində ATƏT-in tapşırıq və əməliyyatlarına nəzarət etmək üçün Baş Katib vəzifəsi təsis edilmişdi. Həmçinin, Avropada etibarlılıq və stabilliyin möhkəmlənməsi istiqamətində iş aparan təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq üzrə Forum və ATƏT-in gündəlik operativ fəaliyyətinə cavabdeh olan Daimi Şura da yaradılmışdı. 1992-ci ilin iyulundan isə, ildə bir dəfə görüşlər keçirən Parlament Assambleyası fəaliyyət göstərir. Onun sədri (Sədr - nazirlər Şurasının növbəti görüşünü təşkil edən dövlətin xarici işlər naziri olur) ATƏT-in ümumi fəaliyyətinə başçılıq edir (3, 40-41).

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı beynəlxalq hüquqdan çıxış edərək, təhlükəsizliyin əsas prinsiplərini müəyyən edir. "Prinsiplər Bəyannaməsi"nin Yekun aktında dövlətlərarası münasibətlərin 10 prinsipinin xarakteristikası verilib (1, 82):

- Suverenliyə xas olan suveren bərabərlik, hüquqlara hörmət;
- Güc tətbiqi və ya tətbiq edilməsi təhlükəsinin tətbiq edilməməsi;
- Sərhədlərin toxunulmazlığı;
- Dövlətlərin ərazi bütövlüyü;
- Mübahisələrin dinc yolla nizamlanması;
- İştirakçı dövlətlərin daxili işlərinə qarışılmaması;
- İnsan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət;
- Xalqların bərabərliyi və xalqların öz müqəddəratlarını təyin etmə hüququna malik olması;
- Dövlətlərarası əməkdaşlıq;
- Beynəlxalq hüququn öhdəliklərinin könüllü şəkildə yerinə yetirilməsi və BMT-yə hörmət edilməsi;

Üçüncü prinsip böyük mübahisə doğurur və nəticədə müəyyən düzəliş edilərək, həmin prinsip "sərhədlərin dəyişdirilməsi istiqamətində heç bir tələb və fəaliyyətə yol verilməməsi" adlanır. Sərhədlərə yenidən baxış yalnız güc tətbiq etmədən dövlətlərin razılığı əsasında həyata keçirilə bilər (4, 123).

Beləliklə, ATƏT Avropada sülhün qorunması və bütün sahələrdə dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. ATƏT-in əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri, regionda baş vermiş münaqişələri aradan qaldırmaqdır. Tədricən, müəyyən təcrübə toplayan təşkilat özünün potensial imkanlarını artırmışdır. Hazırkı vaxtda ATƏT mübahisələrin nizamlanması üçün kifayət qədər təcrübə və mexanizmlərə malikdir. Bu mexanizmlərdən istifadə edərək, ATƏT müxtəlif münaqişələri, o cümlədən Dağlıq Qarabağ münaqişəsini dinc vasitələrlə həll etməyə çalışır.

Sovet hökuməti dağılana kimi, ATƏM Transqafqazda siyasi və etnik divantutmaları müzakirə etmirdi. Bu iştirakçı-dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipindən irəli gəlirdi. Buna baxmayaraq, ATƏM-in yüksək vəzifəli şəxslərinin Komitəsinin (YVŞK) 1991-ci il Yuqoslaviya müharibəsinə dair bir sıra bəyannamələrində qeyd edilirdi ki, iştirakçı-dövlətlərin ATƏM-in insani ölçülmə sahəsində götürdükləri öhdəliklər onların birbaşa və qanuni qayğılarıdır və qeyd edilən dövlətlərin müstəsna olaraq daxili işi deyil (5, 123).

Belə ki, ATƏM-in insani ölçülmə sahəsinə yalnız insan hüquqları və əsas azadlıqlar deyil, həmçinin azlıqların hüquqları, demokratiya və hüquqi dövlət də daxildir. Beləliklə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ATƏM-in bu sahələrdə bir sıra öhdəliklərini pozub. 1991-ci ilin payızından etibarən, ATƏM-in regionda fəaliyyəti üçün bir sıra nəzəri imkanları olmuşdur. Lakin, ATƏM üç səbəb üzündən heç bir təşəbbüs göstərməmişdi: Daxili münaqişələrə

qarışmaq təcrübəsinin olmaması; Sovet İttifaqında vəziyyətin qeyri-müəyyən olması; Yuqoslaviya böhranına üstünlük verilməsi;

Digər tərəfdən, Rusiya Federasiyası və Qazaxıstan Respublikasının vasitəçiliyi ilə 1991-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan və Ermənistan dövlətlərinin prezidentləri arasında, münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması istiqamətində ilk addım olan - razılaşma (1991-ci il, 23 sentyabr Jeleznovodsk kommunikasi) əldə edilməsi mümkün olur (6).

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ATƏM-də yalnız, Sovet İttifaqı dağıldıqdan (1991-ci il, dekabr), Azərbaycan ilə Ermənistan ATƏM-ə üzv qəbul edildikdən və 1992-ci ilin yanvar ayında Yeltsin-Nazarbayev təşəbbüsü baş tutmadıqdan sonra, müzakirə edilməyə başlanılır.

Azərbaycan və Ermənistan MDB-nin başqa iştirakçıları kimi, ATƏM-ə 1992-ci il, 30-31 yanvarda ATƏM-in Paris müşavirəsində qəbul edilmişdilər.

Azərbaycanın ATƏM-in sammitlərində iştirakı, 1992-ci ildə Azərbaycanın nümayəndə heyətinin Helsinki sammitində iştirakı və onun sənədini imzalamasından başlanır (5, 12-13). Sammitdə qəbul edilmiş "Dəyişikliklər dövrünün ümid və problemləri" adlı bəyannamədə qeyd edilir: "Biz əvvəlki kimi əminik ki, təhlükəsizlik bölünməzdir. ATƏM-in iştirakçısı olan heç bir dövlət öz təhlükəsizliyini başqa bir dövlətin təhlükəsizliyi hesabına möhkəmləndirə bilməz. Biz bunu, ATƏM-in öhdəliklərini kobud şəkildə pozan, öz niyyətlərinə çatmaq naminə güc tətbiq edən dövlətlərə qəti şəkildə bildiririk." (7, 10).

ATƏM-in münaqişələrin nizamlanmasında iştirakından danışarkən, bildirilir ki, "ATƏM-in sülhün qorunması sahəsində fəaliyyəti yalnız iştirakçı dövlətlərin daxili münaqişələrinin və ya iştirakçı-dövlətlərarası münaqişələrin nizamlanması üçün tətbiq edilə bilər. Dünyada sülhün qorunması istiqamətində biz AB, NATO və digər görkəmli beynəlxalq təşkilat və institutların köməyinə müraciət etməyə hazırıq." (7, 9).

Beləliklə, Azərbaycanın ATƏM-ə qoşulması ilə Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizlik fonuna çıxarılmışdı.

1992-ci ilin fevralından başlayaraq, Dağlıq-Qarabağ münaqişəsi ATƏM- in üzv dövlətlərinin daha çox diqqətini cəlb etməyə başlayır. Bununla bağlı fevral ayının ortalarında ATƏM-in xüsusi komissiyası Azərbaycana gəlir. ATƏM-in növbəti sədri, Çexoslovakiyanın xarici işlər naziri İrji Dinstbir Dağlıq Qarabağa xüsusi diqqət yetirmək tapşırığı ilə Azərbaycana və Ermənistana məruzəçilər missiyasını göndərir. Beynəlxalq Helsinki Federasiyasının keçmiş sədri, o dövrdə isə, hökumət başçısı Vatslav Qavela Karel Şvartsenberq bu missiyaya (1992-ci il, 12-18 fevral) rəhbərlik edir və bu missiya hərbi əməliyyatların gücləndiyi bir dövrdə, münaqişənin nizamlanmasında ATƏM-ə aparıcı mövqe qazandırır.

Həmçinin, Fransa, ABŞ, Avropa parlamenti, İran dəfələrlə münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması üçün müraciət etmişdilər. Bununla yanaşı, ABŞ-in dövlət katibi Ceyms Beyker qərarın ATƏM çərçivəsində öz həllini tapılmasında maraqlı olduğunu bildirmişdi. Çox güman ki, bu Rusiya və ya İranın regiondakı birtərəfli fəaliyyətinin qarşısının alınması ümidi ilə bağlı idi (4, 134).

1992-ci il, 27-28 fevralda Praqada keçirilən özünün yeddinci müntəzəm görüşündə, ATƏM-in Yüksək vəzifəli şəxslərinin Komitəsi (YVŞK) ATƏM-in məruzəçilər missiyasının Dağlıq Qarabağ haqqındakı məruzəsini müzakirə etdi (8). Birincisi, o "Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ əyalətində bütün qüvvələrin" dərhal atəşi dayandırması və 1992-ci il, 20 fevralda Rusiya, Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirlərinin əldə etdikləri razılaşmaya əməl olunmasına çağırırdı. YVŞK vurğulayır ki, ATƏM ölkələrindən "məlum sifətlərin qrupları" bu prosesə öz tövhihələrini verə bilərlər. İkincisi, YVŞK ATƏM-in

bütün dövlətlərini və regionun başqa dövlətlərini, həmçinin İran və Ərəb ölkələrini - mübarizə aparan tərəflərə silah tədarükünə embarqo qoymasına dəvət edirdi. Üçüncüsü, o Dağlıq Qarabağın əhalisinə, həmçinin Azərbaycanın və Ermənistanın qaçqınlarına yardım məqsədilə bir sıra humanitar təşəbbüslər (məsələn, yardımın çatdırılması, əsirlərin və həlak olmuşların cəsədlərinin dəyişdirilməsi üçün təhlükəsizlik dəhlizlərinin yaradılması) irəli sürürdü. Dördüncüsü, o beynəlxalq öhdəliklərə riayət olunması, etnik, milli icma və azlıqların hüquqlarının təmin edilməsini və qonşu ölkələrə ərazi iddialarından əl çəkilməsini vurğulayırdı. Eyni vaxtda ATƏM bu və ya digər tərəfi zor və ya güc tətbiq edilməsində günahlandırmırdı.

“Yumşaq aksiyalardan” ibarət birinci mərhələdən sonra, YVŞK daha konkret fəaliyyətə keçir.

1992-ci il, 13-14 martda YVŞK-nin səkkizinci müntəzəm görüşündə, Dağlıq Qarabağda münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması prosesinin başlanması məqsədilə 24 martda ATƏM Şurasının fəvqəladə sessiyasının keçirilməsi qərara alınır (4, 136). YVŞK-nin növbəti sədri olan Yan Kubişin başçılıq etdiyi ikinci missiya 1992-ci il, 19-23 martda regiona göndərilir (10). Missiyanın məqsədi Dağlıq Qarabağ, Bakı və Yerevana gəlmiş missiyanın məqsədi atəşin təcili dayandırılması və münaqişə regionunda ATƏM-in müşahidəçilərinin yerləşdirilməsi imkanlarının öyrənilməsi idi.

1992-ci il, 23-24 martda keçirilən YVŞK-nin doqquzuncu görüşündə iştirakçılar münaqişə edən tərəfləri atəşin dərhal dayandırılması və tez bir zamanda ATƏM çərçivəsində Dağlıq Qarabağ üzrə sülh konfransının keçirilməsi üçün hər bir şəraitin yaradılmasına çağırırlar (9, 12).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1992-ci il 13 martda BMT-nin Baş katibi B.Qalinin tapşırığı ilə, ABŞ-ın rəsmi nümayəndəsi S.Vens faktların toplanması məqsədilə ilə regiona göndərilir. Bu missiya belə qənaətə gəlir ki, ATƏM-in vasitəçilik səyi münaqişənin nizamlanmasında təsəlliverici amildir və o, BMT-ni ATƏM-in sülhün yaradılması istiqamətindəki fəaliyyətinə kömək etməyə çağırır (3, 99).

1992-ci il, 24 martda ATƏM-in nazirlər Şurasının əlavə görüşündə, iştirakçı dövlətlərin xarici işlər nazirləri yenidən atəşin təcili dayandırılması və bu istiqamətdə digər təşkilatların, həmçinin BMT-nin Baş katibinin də səyinin gücləndirilməsi təklifi ilə çıxış edirlər.

İlk dəfə nazirlər, ATƏM-in münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması prosesində həlledici rol oynaması ilə razılaşırlar və sədrdən xahiş edirlər ki, BMT ilə sıx əlaqə saxlamaqla, vaxtaşırı informasiya mübadiləsi etsin (5).

Şura üç vacib qərar qəbul edir. O, ATƏM-in növbəti sədri İrji Dinstbiri atəşin dayandırılması və münaqişənin sülh yolu nizamlanması üçün, mövcud şəraitin qiymətləndirilməsi məqsədilə regiona göndərirdi.

Həmçinin, Minskə ATƏM-in on bir iştirakçı-dövlətin (Azərbaycan, Ermənistan, Belarusiya, Almaniya, İtaliya, Rusiya Federasiyası, ABŞ, Türkiyə, Fransa, Çexiya və Slovakiya Federativ Respublikaları, İsveç), eləcə də maraqlı tərəf kimi “Dağlıq Qarabağın seçilmiş və başqa nümayəndələrinin” iştirakı ilə sülh konfransının çağırılması da xahiş olunur.

Üçüncüsü, Şura ATƏM-in bütün iştirakçı-dövlətlərini və bütün maraqlı tərəfləri humanitar yardımların göstərilməsi, təhlükəsizlik və beynəlxalq müşahidəçilik təşkilatları üçün dəhlizlərin açılmasına kömək göstərilməsinə çağırır.

Beləliklə, Azərbaycan ATƏM-ə daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağ problemi təşkilatın iştirakçı-dövlətlərinin maraq obyektinə çevrilir və münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması istiqamətində təşkilatın fəaliyyətinin fəallaşmasına səbəb olur. Bu da özünü, regiona çoxsaylı

missiyaların göndərilməsi, regiondakı vəziyyətin müzakirə edilməsi və münaqişə edən tərəflərə edilən müraciətlərdə özünü büruzə verir. Vəziyyətin daha da ağırlaşmaması üçün, ATƏM-in başçılığı altında sülh konfransının çağırılması qərarına gəlinir. Bu da öz növbəsində, Dağlıq Qarabağ üzrə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dünyanın ən nüfuzlu təşkilatlarından birinin çərçivələrində nizamlanması prosesinin başlanğıcına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasimov M. "Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri)." Bakı, Mütərcim, 1997, S.82.
2. "СБСЕ, Будапештский документ 1994 года. На пути к подлинному партнерству в новую эпоху." Будапешт, 1994. S.1.
3. Аббасбейли А., Аббасбейли Э. «Гейдар Алиев и мировая политика». Баку, 1997, с. 40-41.
4. Пэ О., Ремакль Э. "Политика ООН и СБСЕ в Закавказье.//Спорные границы на Кавказе" Москва. 1966. С.123.
5. Первая дополнительная встреча Совета министров СБСЕ. Хельсинки. 24 марта 1992 года. Текущий архив Отдела Конфликтологии МИД А.Р. (далее текущий архив МИД А.Р.)
6. "Rusiya və Qazaxıstan prezidentlərinin Azərbaycan respublikası rəhbərləri ilə görüşü."//Xalq qəzeti, 1991, 24 sentyabr.
7. СБСЕ, Хельсинский документ 1992 года. Вызов времени перемен. Хельсинки. 1992, С. 10.
8. President's 30th CSCE Report. Implementation of the Helsinki Final Act, April 1, 1991 March 31, 1992. US Department of the State Dispatch Supplement. Vol. 3. No. 6. Setp. 1992 United States Information Service (USIS).
9. Əhmədov E. "Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar" Bakı, 1998. S.9.
10. Məmmədov Y.C. ATƏM nümayəndə heyətini qəbul etmişdi. // Həyat, 1992 24 mart
11. Dövlət başçılarının Ümumavropa görüşü. Helsinki 8-10 iyul 1992. Sənədlər və materiallar. Bakı, s. 12-13.

ФИРУДИН ЗЕЙНАЛОВ

Диссертант кафедры новой и современной истории стран Европы и Америки Бакинского Государственного Университета

ОБЩЕЕВРОПЕЙСКИЙ МОДЕЛЬ БЕЗОПАСНОСТИ И АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ, НАГОРНО-КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ

Совещание по безопасности и сотрудничества было создано в 1975 году. Заключительный акт этой организации был подписан 33 Европейскими государствами, а так же США и Канады. В 1990 году была подписана Парижская Хартия.

В 1994 году на Будапештском саммите был расширен статус этой организацией и с первого января 1995 года эта организация стала называться организацией по безопасности и сотрудничеству в Европе и добывается поддержать сотрудничества между государствами во всех областях. Настоящее время у этой организации имеются

практические опыты и механизмы для урегулирования конфликтов. Эта организация в какой то мере старается урегулировать и Нагорно Карабахский конфликт.

FIRUDIN ZEYNALOV
*the past-graduate student of the chair
of European-American's modern and
contemporary history of Baku State University*

ALL EUROPIAN MODEL OF SECURITY AND THE ARMENIAN-AZERBAIJANIAN, NAGORNO-KARABAKH CONFLICT.

The conference on security and collaboration was organized in 1975. The concluding act of this organization was signed by 33 European states, and as well as by USA and Canada. In 1990 was signed the Paris Charter.

In 1994 at Budapest Summit was broadened the status of this organization and from the 1st of Yanvar it began to be named the organization on security and collaboration in Europe.

So, this organization is serving support of peace in Europe and achieving to support collaboration among the states in all the fields.

For now the organization has got enough practical experience and the mechanism for regulation of existing conflicts. This organization as for as possible tries to regulate the Nagorno-Karabakh conflict as well.

Rəyçilər: t.e.d. M.Fətəliyev, t.e.d. M.Qasımlı

BDU-nun Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasının 27 mart 2014-cü ül tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №7).